

AZ ÉLETTÁRSI KAPCSOLAT TÉRHÓDÍTÁSA MAGYARORSZÁGON ÉS NÉHÁNY SZEMPONT A DEMOGRÁFIAI ÁTALAKULÁS ÉRTELMEZÉSÉHEZ¹

SPÉDER ZSOLT

BEVEZETÉS: KUTATÁSI KÉRDÉSEK ÉS A TANULMÁNY SZERKEZETE

Az élettársi kapcsolatnak mint a házasság alternatívájának a megjelenése, térhódítása és elfogadottá válása kétségkívül az egyik kulcseleme a magyarországi demográfiai magatartás mélyreható változásainak. Ez a párkapcsolati forma megszünteti a házasság kizárólagos voltát, sőt dominanciáját is kérdésessé teszi. Egyúttal társadalmi kontextust teremt a házasságon kívüli születéseknek, alapvetően átalakítja a családi élet kezdeti szakaszát. Elterjedése a második demográfiai átmenet elméletének egyik kulcseleme (*van de Kaa – Lesthaege* 1987).

A jelenség nem kötődik Magyarországhoz, folyamatát és következményeit számos tanulmány dokumentálja és elemzi (*Bachrach* és szerzőtársai 2000; *Bumpass – Lu* 2000; *Cherlin* 1992; *Kiernan* 2002; *Thornton* 1988; *Smock* 2000; *Wait* 2002). Kiváló elemzéseket találunk a magyar helyzetről is (*Bukodi* 2004; *Carlson – Klinger* 1987; *Csernák* 1992), és egy korábbi tanulmányban az eltérő párkapcsolati formában élő embereket összehasonlítva mi is megkíséreltük megragadni az élettársi kapcsolatok jellegzetességeit (*Pongrácz – Spéder* 2003). A társadalmi és a gazdasági mutatókat tekintve alig találtunk különbségeket, a vallott értékekben és gyermekvállalási magatartásban viszont lényeges eltérések mutatkoztak.

Ebben a tanulmányban az élettársi kapcsolat az elmúlt időszakban robbanásszerűen elterjedt új változatára összpontosítunk: az élettársi kapcsolatról mint első együttélési formáról van szó. Különösen fontosnak tartjuk annak az időszaknak az elemzését, amikor az élettársi kapcsolatok terjedése lendületet vett. Elméleti szempontból ugyanis különös jelentőséggel bír, hogy ez a folyamat mennyire kötődik a rendszerváltozáshoz, kimutatható-e egyidejűség e dif-

¹ A tanulmány korábbi változata 2004. április 1–3-án az Amerikai Népesedési Társaság (PAA) bostoni éves közgyűlésein hangzott el. Köszönettel tartozom a résztvevőknek, különösen Wilim G. Axinnak, Arland Thorntonnak és Elizabeth Thompsonnak, illetve S. Molnár Editnek a tanulmány egy korábbi változatához főzött értékes észrevételeiért. A kutatást a Nemzeti Kutatás-fejlesztési Program (5/128/2001) támogatta.

fúzió és a rendszerváltozás között. A kérdésben az is benne rejlik, hogy a rendszer bukása milyen szerepet játszott a demográfiai magatartás megváltozásában.

Vizsgálatunk tárgyának másik központi eleme, hogy az új típusú élettársi kapcsolatok elterjedése mennyiben kötődik a társadalmi szerkezet egyes pozícióihoz; hogy azonosíthatók-e olyan társadalmi csoportok, amelyeknek ebben vezető szerepük volt.

Az induló periódusra felkínált magyarázatkísérletek nem lesznek átfogóak, de reményeink szerint olyan lehetséges összefüggésekre mutatnak rá, amelyek később egy átfogó magyarázatba is beépíthetők.

A tanulmány első részében az időbeli változások alapvető tendenciáit mutatjuk be, először az egy adott időpontban élettársi kapcsolatban élők arányának változásán, majd pedig az első párkapcsolatuknak az élettársi viszonyt választó emberek arányának kohorszspecifikus leírásán keresztül. A második részben az iskolai végzettség szerinti különbségeket elemezzük, ami révén tisztázható, hogy kik is voltak a mintaadók. A harmadik részben az élettársi kapcsolat mint első együttélés stabilitásának változásaira összpontosítunk. Végül a negyedik részben a legújabb demográfiai fejlemények magyarázatát illetően néhány feltételezést fogalmazunk meg.

Tanulmányunkat az „Életünk fordulópontjai” című kutatás adataira alapozzuk. Ez – mint ismert – egy longitudinális reprezentatív felmérés, amelyet a 2001-ben 18–74 éves népesség körében végzünk. Az első hullámban, 2001 és 2002 fordulóján 16 394 embert kérdeztünk meg életük demográfiai, gazdasági, társadalmi és ideológiai összetevőiről és értékorientációikról.² Az időbeli változások méréséhez más adatokat is használnunk kellett, ezek azonban csak adott formában és szerkezetben álltak rendelkezésre, ami korlátozta az összehasonlítás lehetőségét.

1. AZ ÉLETTÁRSI KAPCSOLATOK TERJEDÉSE A MAGYAR TÁRSADALOMBAN

A közép- és kelet-európai társadalmakkal foglalkozó elemzések arra hajlanak, hogy a demográfiai, közelebbről a családalapítást érintő magatartás módosulását a nagymértékű társadalmi változásokkal, illetve a politikai rendszerek 1990 körüli átalakulásával kössék össze. Ami a termékenységet illeti, a népmozgalmi adatok tanúsága szerint ez a feltételezés nem alaptalan. A teljes termékenységi arányszám (TFR) alakulásában az államszocializmus bukása után éles törés és tempóváltás volt megfigyelhető az összes volt kommunista or-

² A kutatást (vö. Spéder 2001; Kapitány 2003) a Népeségstudományi Kutatóintézet tervezte és folytatta, a genfi PAU által indított, nemzetközi együttműködésen alapuló kutatási projekt, a „Generations and Gender Program (GGP)” (vö. UNECE/UNFPA 2000) keretében.

szágban. A párkapcsolatok formálódására vonatkozóan csak a házasságkötésekről és a válásokról vannak népmozgalmi adatok, és ezek megerősítik a politikai rendszervált/oz/ásoknak ebben játszott kulcsszerepét: a házasságkötések száma szignifikánsan csökkent. Az élettársi együttélések gyakoriságáról és dinamikájáról viszont sajnos nem állnak rendelkezésre ilyen források.

Az élettársi kapcsolatok elterjedtségét először a népszámlálások adatainak felhasználásával mutatjuk be, majd pedig az „Életünk fordulópontjai” c. kutatás adatait használjuk. Az előbbiek segítségével azt határozzuk meg, hogy egy adott időpontban mekkora az élettársi kapcsolatban élő emberek aránya (1.1. rész), a második révén pedig azt tudjuk megállapítani, hogy miként alakult az élettársi kapcsolatnak mint első együttélésnek a gyakorlata (1.2. rész). A két mérésnek szükségszerűen más lesz az eredménye, de nagyon hasonló fejleményekről adnak számot. Az összehasonlíthatóság – az említett okokból – korlátozott.

1.1. Élettársi kapcsolatban élők arányának alakulása

Az egy adott időpontban élettársi kapcsolatban élő személyek arányszámának áttekintése tiszta képpel szolgál ennek a párkapcsolati formának a terjedéséről. Az érintett nők korszpecifikus arányszáma nagyon gyengén, de egyértelműen emelkedett az államszocializmus 1990-es összeomlását megelőző 20 éves periódusban³ (1. táblázat). Arányuk eléggé jelentéktelen az összes nő között, de ha az összes párkapcsolatban élő nőhöz viszonyíthatnánk, akkor hányaduk legalább kétszer olyan magas lenne. Az 1990 utáni időszakra egyértelmű tempóváltás mutatható ki, különösen a fiatalabb korosztályokat illetően. Tíz év alatt az arányszám a nők legfiatalabb korcsoportjában az ötszörösére nőtt. Ennek ellenére az élettársi kapcsolatban élők hányada egyik korcsoportban sem haladta meg a házasságban élőkét.

³ A csehszlovákiai két népszámlálás (1980, 1991) adatai nem mutatják azt, hogy ott a kommunizmus alatt nőtt az élettársi kapcsolatok gyakorisága (Kantorová 2004:25).

*1. Az élettársi kapcsolatban élő nők aránya kohorszok szerint,
1970, 1984, 1990, 2001 (%)*
*The percentage of women living in cohabitation by different cohorts,
1970, 1984, 1990, 2001 (%)*

Korcsoport	Év			
	1970	1984	1990	2001
15–29 éves	1,1	2,0	2,9	11,0
30–49 éves	1,8	2,8	3,7	8,2
Összesen, 15–49 éves	1,5	2,5	3,4	9,5

Forrás: 1970, 1984, 1990 Csernák, 1992: 36 (a népszámlálás és a mikrocenzus adatainak felhasználásával; 2001: saját számítás a 2001-es népszámlálás alapján (KSH).

Az érintettek társadalmi ismérvei bepillantást engednek az élettársi kapcsolat jelentésváltozásaiba. A múltra vonatkozó adatok sajnos csak korlátozott összehasonlítást tesznek lehetővé. A teljes időszakra (1970–2001) csak a családi állapot szerinti összevetés végezhető el. Az adatgyűjtés változó módszerei miatt a további ismérvek közül az iskolai végzettség, a városi/falusi háttér és a termékenység csak durva egybevetésre alkalmas.

Carlson és Klinger három időpontra (1970, 1980, 1984) vonatkozó elemzése az élettársi kapcsolatban élő magyar nők jellemzőiről, valamint az az összehasonlításuk, amelyben hazánk és más európai országok adatait vetették össze, számos határozottan magyar sajátosságra mutat rá (*Carlson – Klinger* 1987). Nálunk az özvegy és elvált nők kétszer nagyobb valószínűséggel éltek élettársi kapcsolatban, mint a hajadonok, amiből arra következtethetünk, hogy ez az együttélési forma esetünkben egyértelműen az életpályának későbbi szakaszához köthető, mint Nyugat-Európában. Az élettársi viszony terjedésének Magyarországon elsősorban a válás utáni új kapcsolatok képezik a forrását (2. és 3. táblázat): 1970-ben az elvált (és özvegy) nők körülbelül egytizede, míg a hajadonok 1,8%-a élt élettársi kapcsolatban (2. táblázat).

Milyen változások következtek be 1970 óta? Az 1990-es rendszerváltozás előtti fejlemények legalább két szakaszra tagolhatók. Az elsőben, az 1980-as évek közepét megelőzően világosan kimutatható az élettársi kapcsolatban élő elváltak arányának növekedése; az ilyen kapcsolatok valószínűsége 12,6%-ról 17,2%-ra emelkedett (az összes 15–49 éves nő között), míg az együttélők körében az elváltak hányada 31,5%-ról 47,3%-ra ugrott. A második szakaszban, az 1980-as évek közepe után az élettársi kapcsolatban élő hajadonok részaránya növekedett; annak valószínűsége, hogy a 15–49 éves nők közül valaki ebbe a csoportba tartozzon, 3,4%-ról 5,1%-ra (2. táblázat), illetve az e csoportba tartozók aránya az összes élettársi kapcsolatban élő nő körében 28,1%-ról 35,5%-ra emelkedett (3. táblázat).

A folyamat a társadalmi-politikai átalakulás után egyértelműen felgyorsult: 2001-ben a hajadonok aránya az élettársi kapcsolatban élő nők háromötödét (61,3%) tette ki. Mindazonáltal annak valószínűsége, hogy egy hajadon ezt a párkapcsolati formát válassza, ma is alacsonyabb, mint egy elvált asszony esetében, hiszen 2001-ben az előbbieket 16,1%-a, utóbbiak 28,6%-a tette ezt (2. táblázat). Az elvált nők élettársi kapcsolatai a mai Magyarországon is az összes élettársi kapcsolatnak egy jelentős részét (30,7%) teszik ki.

Carlson és Klinger további különbségekre is felhívja a figyelmet. Az élettársi kapcsolatban élők Magyarországon a legalacsonyabb társadalmi (iskolázottsági) rétegből jöttek, és – meglepetésre – az átlagnál magasabb termékenységet mutattak, Nyugat-Európában viszont inkább a magasabb végzettségűek választották ezt a formát, és alacsony volt körükben a gyereket vállalók aránya. Korábbi elemzésünkben a társadalmi különbségeket vizsgálva kimutattuk, hogy társadalmi-gazdasági státusukat (iskolázottság, gazdasági aktivitás) tekintve elhanyagolható a különbség az élettársi kapcsolatban élő hajadonok és a házas nők között (Pongrácz – Spéder 2003). Gyermekvállalási magatartásukban azonban alapvető különbség mutatkozott: az élettársi kapcsolatban élő hajadonok gyakorlatilag mindig igen magas arányban (60%) voltak gyermektelenek, ugyanakkor az élettársi kapcsolatot fenntartó özvegyek és elváltak körében csaknem ugyanaz a termékenységi mintázat rajzolódott ki 2001-ben, mint az azt megelőző évtizedekben.

A népszámlálási adatok segítségével tehát azt állapíthattuk meg, hogy a szocializmus idején az élettársi együttélés, ha korlátozottan is, de létező gyakorlat volt, s egyértelműen terjedt. Kezdetben tisztán házasság utáni életformaként nyert teret, de később – az 1980-as évek végére biztosan – a házasságot megelőző vagy annak alternatíváját jelentő együttélés vált egyre gyakoribbá. Az első együttélési forma kohorsz-specifikus jellemzőinek áttekintése remélhetőleg további adalékokkal szolgál a változó párkapcsolati magatartás megértéséhez.

2. Az élettársi kapcsolatban élő nők aránya családi állapot és kohorszok szerint, 1970, 1984, 1990, 2001 (%)
The proportion of cohabiting women by marital status and by different cohorts 1970, 1984, 1990, 2001 (%)

Családi állapot	Évek			
	1970	1984	1990	2001
15–29 éves korosztály				
Hajadon	1,2	2,7	4,1	14,0
Házias	0,1	0,4	0,5	0,5
Özvegy	13,4	20,3	9,8	-
Elvált	12,2	16,8	18,1	33,6
Összesen	1,1	2,0	2,9	11,0
30–49 éves korosztály				
Hajadon	6,7	8,0	8,8	28,2
Házias	0,1	0,5	0,4	0,6
Özvegy	8,9	13,2	11,7	18,8
Elvált	12,6	17,2	21,1	28,6
Összesen	1,8	2,8	3,7	8,3
15–49 éves korosztály				
Hajadon	1,8	3,4	5,1	16,1
Házias	0,6	0,4	0,4	0,6
Özvegy	9,2	13,6	11,6	18,8
Elvált	12,5	17,1	20,6	28,6
Összesen	1,5	2,5	3,4	9,5

Forrás: 1970, 1984, 1990: Csernák, 1992: 36 (a népszámlálás és a mikrocensus adatainak felhasználásával; 2001: saját számítás a 2001-es népszámlálás alapján (KSH).

3. Az élettársi kapcsolatban élő nők megoszlása családi állapot szerint, 1970, 1984, 1990, 2001/2002 (%)
The distribution of cohabiting women by marital status, 1970, 1984, 1990, 2001/2002 (%)

Családi állapot	Évek			
	1970	1984	1990	2001
Hajadon	28,1	28,1	35,5	61,3
Házias	27,7	12,0	7,5	3,2
Özvegy	12,7	12,6	7,6	4,7
Elvált	31,5	47,3	49,9	30,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: 1970, 1984, 1990: Csernák, 1992: 36 (a népszámlálás és a mikrocensus adatainak felhasználásával; 2001: saját számítás a 2001-es népszámlálás alapján (KSH).

1.2. A partnerkapcsolati életpálya kezdete: halaszt(ód)ás és formaváltozás

Az élettársi formában alapított első partnerkapcsolat – ami majd házassággal folytatódik, tartós együttéléssé alakul, esetleg szétköltözéssel zárul – mindenképpen újabb keletű jelenség, így terjedésének alapos vizsgálata elengedhetetlen az 1990-es évek radikális demográfiai változásainak megértéséhez. A következőkben az a cél vezet, hogy leírjuk az élettársi kapcsolat mint első párkapcsolat terjedését, annak különböző periódusait, társadalomszerkezeti kötöttségeit, hatását a partnerkapcsolatok dinamikájára. Mielőtt bemutatjuk, hogy miként alakult a házasság, illetve az élettársi kapcsolatok aránya az első párkapcsolatokban, vizsgáljuk meg, változott-e a partnerkapcsolatok életútbeli időzítése.

A különböző időszakban születettek adatainak összehasonlításához az életút meghatározott, egyazon hosszúságú szeleteit kell kiválasztanunk. Kérdésünk tehát az, hogy az egyes születési kohorszokhoz tartozók 20, 25, illetve 30 éves korukig milyen arányban alapítottak bármilyen párkapcsolatot. A számításokat csak meghatározott kohorszokra végeztük el: adatokat a háború után születettek nemzedékéről, és csak a nőkről közlünk. A partnerkapcsolat-alapítás életútbeli idejének halaszt(ód)ását a számok jól jelzik.

4. Az adott születési kohorszon belül 20, 25, 30 éves korig tartós párkapcsolatot létesítők aránya, nők körében (%)

The ratio of women who formed a lasting partnership by the ages of 20, 25, 30 within the given birth cohorts (%)

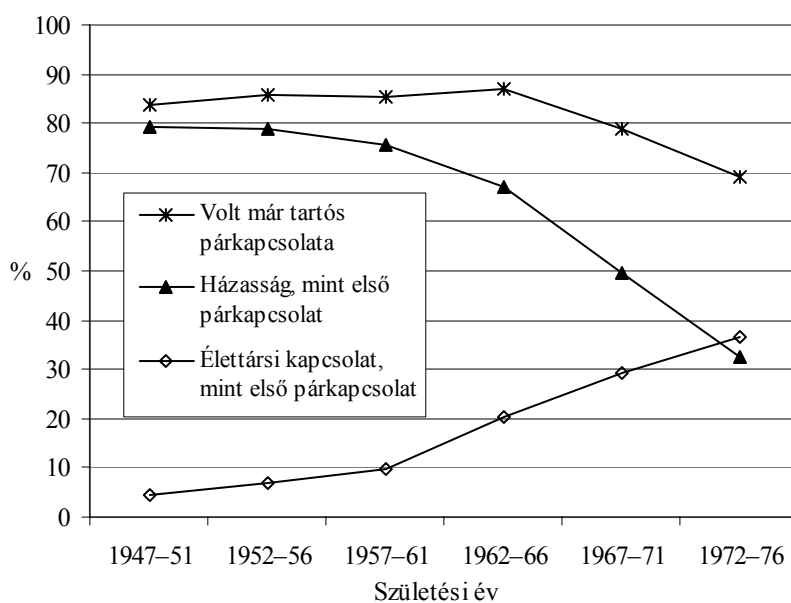
Születési idő	Volt már tartós partnere		
	20 éves koráig	25 éves koráig	30 éves koráig
1947–1951	40,8	33,6	91,9
1952–1956	42,2	85,9	94,1
1957–1961	45,2	85,5	94,5
1962–1966	45,9	87,1	94,1
1967–1971	38,1	78,8	89,6
1972–1976	33,8	69,2	-
1977–1981	27,4	-	-
Összesen	38,9	81,6	92,4

Forrás: saját számítás, „Életünk fordulópontjai”.

A legerőteljesebb csökkenés a már 20 éves korukig tartós kapcsolatot teremtők arányában tapasztalható: ez 40% feletti értékekről 30% alá csökkent. Míg az 1960-as évek elején született nők 45,9%-ának már 20 éves kora előtt volt tartós partnerkapcsolata, addig az 1970-es évek végén születettek esetében ugyanez az arányszám 27,4%. A kiválasztott korhatár emelkedésével párhuzamosan csökken a generációk (születési kohorszok) közötti különbség. Am úgy

tűnik, hogy a később születettek közül még a 30 évesek arányszámai sem érik el teljesen a korábban születettekét. A meghatározott életkorig tartós partnerkapcsolatba lépők részarányának csökkenése az 1967–71-ben született női kohorszban tapasztalható először, majd folytatódott az őket követő minden további, még elemezhető kohorszban. Az említett korcsoport tagjai 1987–91-ben voltak húszévesek. A partnerkapcsolat-alapítás halaszt(ód)ása tehát közvetlenül a rendszerváltás idején kezdődik – esetleg egy-két évvel megelőzi azt. A társadalmi-gazdasági fordulatot követően felerősödik, és a vizsgálat idejéig (2001) a folyamat nem fullad ki. Vajon ugyanehhez a kohorszhoz és időszakhoz kötődik-e az első párkapcsolatot élettársi formában teremtők részarányának növekedése?

Az első párkapcsolatoknak a házasság rovására, illetve az élettársi viszony javára végbemenő folyamatos eltolódása a már a hatvanas évek elején (1962–1966) született női kohorszokban elkezdődött, és azt követően a kérdéses időpontjáig szintén nem zárult le (*I. ábra, 5. táblázat*). Az említett kohorszban, az azt megelőzőhöz képest, közel kétszeresére emelkedett a partnerkapcsolati életpályájukat élettársi viszonyal kezdők részaránya, miközben a közvetlenül házasságot kötőké csökkent. Az első párkapcsolatok közül először az 1972–1976 között született, a rendszerváltás után felnőtté váltak körében került többségbe az élettársi kapcsolat.

*I. A házasság és élettársi kapcsolat relációja az első párkapcsolatokban
A 25. életévük betöltéséig tartós párkapcsolatba lépők, az első párkapcsolatot
25. életévükig házasságként, illetve élettársi kapcsolatként választó nők aránya,
születési kohorszok szerint*

*Marriage versus cohabitation as first partnership
Ever in partnership, first union as marriage, first union as cohabitation
by age 25 (female)*

Nem zárható persze ki, hogy az e kohorshoz tartozó és a húszas éveik végén (majd 2001, a vizsgálat első hulláma után) első partnerkapcsolatukat létesítők köréből többen választják majd az azonnali házasságot, ám a korábban született kohorsz adatai alapján ezt nem tartjuk valószínűnek. (Előrebocsátjuk: mivel az élettársi kapcsolatok egy jelentékeny részéből házasság lesz, ezért ha az adott korcsoporton belül a 2001/2002-ben, a kérdezés idején jellemző partnerkapcsolati formát vizsgálnánk, a házasságban élők lennének többen – vö. Pongrácz – Spéder 2003.)

Az élettársi kapcsolat mint első kapcsolat történeti mértékkel mérve gyorsan, 15 év alatt vált többségi, domináns formává.

Összegzésként újra emlékeztetünk arra a tényre, hogy az élettársi kapcsolat mint első partnerkapcsolat az 1962–66 között születettek között kezdett terjedni. Ők 1990-ben 24–28 évesek voltak, döntő többségük már a rendszerváltozás

előtt indította partnerkapcsolati életpályáját. A politikai fordulatot követően a terjedés folyamata dinamizálódott. Míg tehát a partnerkapcsolat-alapítás hasztn(ód)ása a rendszerváltáshoz kötődik, az *élettársi kapcsolatok mint első párkapcsolatok terjedése egyértelműen a rendszerváltozást megelőzően indult el.*

5. Az adott születési korcsoporton belül a 20, 25, 30 éves korukig első partnerkapcsolatként házasságot, illetve élettársi kapcsolatot választók részaránya
The ratio of those living in cohabitation or marriage as first partnership by the age of 20, 25 and 30, in certain birth cohorts

Születési év	20 éves koráig		25 éves koráig		30 éves koráig	
	házasság	élettársi kapcsolat	házasság	élettársi kapcsolat	házasság	élettársi kapcsolat
1947–1951	37,9	2,8	79,4	4,3	86,6	5,4
1952–1956	37,5	4,7	79,0	6,9	85,6	8,5
1957–1961	38,7	6,6	75,7	9,8	82,5	12,1
1962–1966	34,3	11,6	66,9	20,2	71,1	22,5
1967–1971	19,6	18,4	49,4	29,4	55,5	34,1
1972–1976	14,0	19,7	32,6	36,6	-	-
1977–1981	5,0	22,3	-	-	-	-

2. AZ ISKOLAI VÉGZETTSÉG SZERINTI KÜLÖNBSÉGEK: KIK VOLTAK A MINTAADÓK?

Eltérő feltételezések élnek arról, hogy az élettársi kapcsolat terjedésében mely társadalmi csoportok játszottak kulcsszerepet; számos tanulmány megpróbálja körülírni azokat a strukturális viszonyokat, amelyek a folyamatot szabályozzák; mások pedig az érintettek társadalmi sajátosságaira összpontosítanak, megkísérelve felfedezni a lehetséges strukturális összefüggéseket (*Blom* 1994; *Bukodi* 2004; *Bumpass – Lu* 2000; *Cherlin* 1992; *Hoem* 1986; *Kantorova* 2004; *Kiernan* 2000, 2002; *Villeneuve-Gokpal* 1991). E munkák alapján az élettársi kapcsolatok terjedését és annak strukturális beágyazottságát illetően két jellegzetes koncepció fogalmazódott meg.

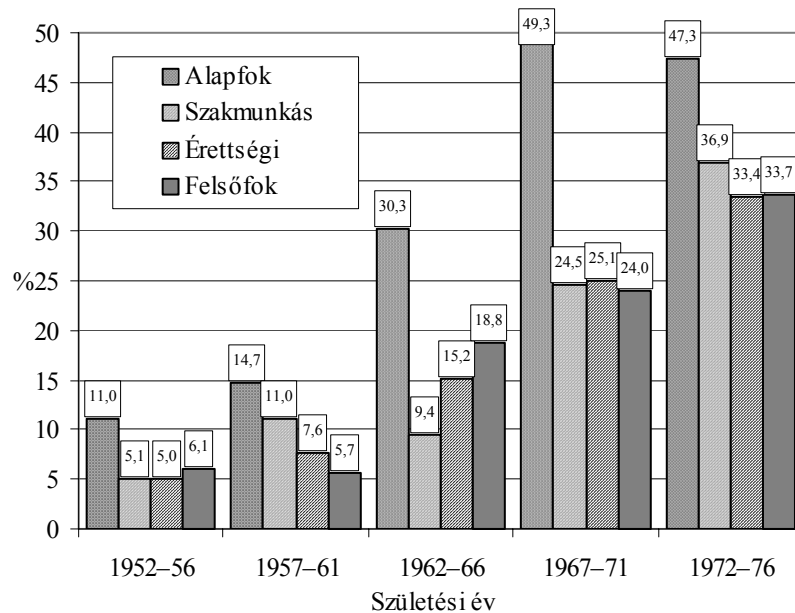
Diplomások mint mintaadók. Mivel az élettársi kapcsolat akár mint első, akár mint házasság előtti együttélés újfajta életstílust jelent, indokolt az a feltételezés, hogy társadalmilag kiváltságos helyzetű csoportok körében terjedt el. A jómódú fiatalok megengedhették maguknak a házasság nélküli együttélést, és ők könnyebben eltérhettek az uralkodó életformától, szembeszegülhettek az általános elvárásokkal. Az új életmód aztán „leszivárgott” a társadalmi hierarchia csúcsáról az alacsonyabb rétegekhez. Ez a koncepció jól beleillik a „második demográfiai átmenet” paradigmájába. Részben ezt alátámasztó eredményeket találtak Franciaországban (*Villeneuve-Gokpal* 1991).

Munkásosztály-jelenség. Sok kutató, aki korábban a „diplomás-hipotézist” fogadta el, arra a következtetésre jutott, hogy ha egyáltalán van strukturális összefüggés, akkor az abban áll, hogy az élettársi együttélés gyakorlata sokkal elterjedtebb a munkásosztály tagjai, majd később az ő gyermekeik közt. Az USA-ban végzett kutatás azt mutatta, hogy az élettársi kapcsolat mint első együttélési forma nem a főiskolát és egyetemet végzettek körében nyer teret, hanem a kétkezi dolgozók között (*Bumpass – Lu 2000; Cherlin 1992; Thornton és szerzőtársai 1995*).

Két további társadalmi ismérvet kell itt még megemlíteni. Azok a tanulmányok, amelyek kimutatják a vallásosság hatását, indirekten arra utalnak, hogy az élettársi kapcsolatok terjedését nem a strukturális viszonyok határozzák meg. Ugyanez a mondanivalójuk azoknak az elemzéseknek, amelyek a szocializáció tényezőjére összpontosítanak, kimutatva a szülők válásának és a válást követő élettársi kapcsolataiknak a következményeit. Megjegyzendő, hogy ezek az eredmények is összhangban vannak a második demográfiai átmenet elméletével.

Ha a korábban bemutatott táblázataink adatait iskolai végzettség szerint bontjuk, akkor közelebb kerülünk a magyarországi helyzet értelmezéséhez. Vizsgáljuk meg első lépésben azt, hogy egy-egy kohorszon belül a különböző iskolai végzettséggel rendelkezők 25 éves⁴ korukig milyen arányban választották első partnerkapcsolatként az élettársi viszonyt. A tanulmányozást az 1957–61, illetve az 1962–66 között születettek összevetésével érdemes indítani. Ekkor kezdtek ugyanis tért hódítani az élettársi kapcsolatok. A folyamat dinamikája mind a legalacsonyabb, mind pedig a legmagasabb iskolai végzettséggel rendelkezők között erős: az arány az előbbieket között 14,7%-ról 30,3%-ra, az utóbbiak között 5,7%-ról 18,8%-ra emelkedett. Míg tehát az arányszám a legalacsonyabb végzettségűek között a legmagasabb, a növekedés üteme a felsőfokúak között a leggyorsabb. A következő kohorszot tekintve ugyanakkor a csak általános iskolai végzettséggel rendelkezők között 49,3%-ra nő a partnerkapcsolati életpályájuk első állomásaként az élettársi viszonyt választók hányada, míg a felsőfokú végzettséggel rendelkezők között ez az arány 24,0%. E kohorszok tagjai közül a közepesen képzettek kezdenek a felsőfokú végzettségűekhez hasonlóan viselkedni. A legfiatalabb kohorszot tekintve, az alapfokú végzettségűekén kívül minden kategóriában egyformán emelkedik a részarány, és szinte egységesen 35% körül áll.

⁴ A 20. életév mint határ elemzése nem megfelelő, mert a felsőfokú végzettségűek még iskolába járnak, és emiatt az eredmények torzulnak.

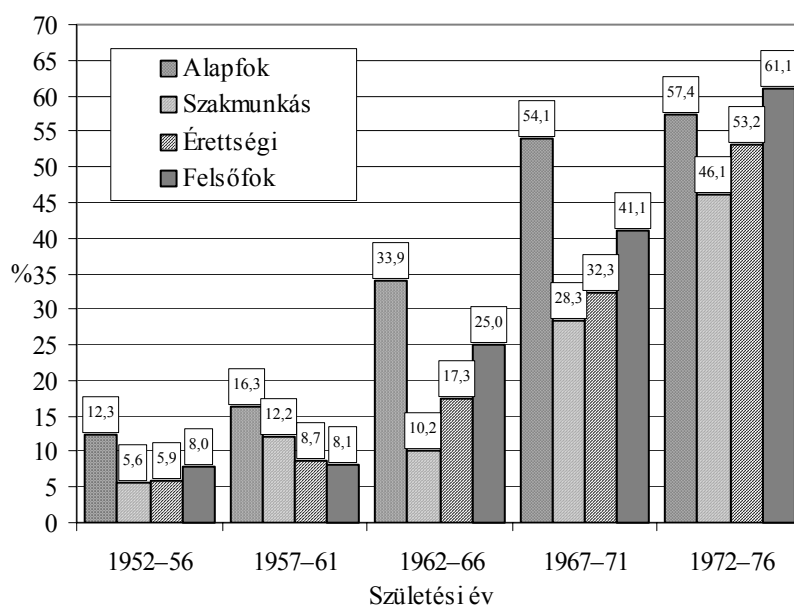
II. A 25. életév betöltéséig első párkapcsolatként az élettársi viszonyt választók aránya a különböző születési kohorszba tartozó összes nő körében, iskolai végzettség szerint (%)

The ratio of women choosing cohabitation as first union at age 25, by levels of education and by different cohorts (%)

Az ismertetett arányszámok az élettársi kapcsolat terjedését jelző egyik indikátor értékei, amely az adott korcsoporthoz tartozó összes személyhez viszonyít. Ez megfelelő eljárás, ám érdemes azt is megvizsgálni, hogy a valaha párkapcsolatot létesítők között – legyen az házasság vagy élettársi viszony – milyen az élettársi kapcsolat terjedése. Ekkor kiszűrjük annak a körülménynek a hatását, hogy a felsőfokú végzettségűeknek 25 éves korukig valamivel kevesebb idejük volt tartós partnerkapcsolatot létesíteni, mint a rövidebb ideig iskolába járó közepes végzettségűeknek.

Az így kiszámított arányszámok tovább árnyalják az eddig kialakult képet, ám nem utalnak az előbbiekkal szemben álló összefüggésekre. A legfiatalabb kohorszot – az 1972-76 között születetteket – kivéve minden évjáratban a legalacsonyabb végzettségűek között a legmagasabb a partnerkapcsolati életpályájukat élettársi viszonytal kezdők aránya, körükben válik először dominánssá (az 50%-os arányt meghaladóvá) ez a választás. Az 1967-71-ben születetteknél tapasztaljuk ezt először, a következő kohorszban már valamennyi iskolázottsági

kategóriában 50% körüli, illetve a feletti az arány.⁵ Ugyanakkor azt is észre kell venni, hogy a felsőfokú végzettségűek körében igen erős a terjedés dinamikája. Míg az 1957–61 között születettek esetében 8%-os az arány, a szomszédos, náluk fiatalabb kohorszban 25, majd rendre 41,1, illetve 61,1%-os.

III. Az első párkapcsolatként az élettársi viszonyt választók aránya a különböző születési kohorszokhoz tartozó, a párkapcsolatot 25. életévükig létesítő nők körében, iskolai végzettség szerint (%)

The ratio of woman choosing cohabitation as first union until age 25 in relation to those entering any kind of union by different cohorts and by levels of education (%)

Eredményeinket a következőképpen foglalhatjuk össze: azokban a kohorszokban, amelyek esetében a partnerkapcsolat-alapítás döntően házasságkötést jelentett, a legalacsonyabb végzettséggel rendelkezők között átlagot meghaladó, 10% feletti volt a partnerkapcsolati életpályájukat élettársi viszonyra indító hányada. A dinamikus növekedés a legalacsonyabb és a legmagasabb végzettségűek között egyszerre indult el, karakteresen az 1962–66-ban született nők korosztályában. Mivel az alacsony végzettségűek között – a legfiatalabb kohorsztól, az 1972–76 között születetteket kivéve – rendre átlag feletti volt ez az arány, vezető pozíciójukat végig megőrizték. A közepesen képzettek

⁵ Ez utóbbi kohorsz partnerkapcsolati életpályája jellemzően a rendszerváltás utáni időben kezdődik.

a vizsgált időszak egészében „követő” magatartást tanúsítottak. Semmiképpen nem állíthatjuk tehát, hogy az élettársi kapcsolat mint életforma, mint minta fentről lefelé terjedt volna. A folyamat az alsó társadalmi csoportnál indult be, majd a társadalmi hierarchia mindkét pólusán felgyorsult. A középső helyzetűek késleltetéssel igazodtak a trendhez.

Eredményeink tehát inkább a „munkásosztály-feltevést” támasztják alá, de talán előnyös lenne kidolgozni egy olyan megközelítést, amely összefogja a két folyamatot: a lentől felfelé irányuló „kapillaritást” és ennek ellentétjét, a leszivárgást is. Egy ilyen indíttatású koncepció részeként figyelembe lehetne venni a házasságon kívüli és az élettársi kapcsolatból származó születések sajátosságait (*S. Molnár* és szerzőtársai 1998; *Spéder* 2004). A házasságon kívüli születésekre irányuló többváltozós elemzésünk szerint ugyanis az élettársi kapcsolatban gyermeket vállaló nők vagy sokkal fiatalabbak, vagy sokkal idősebbek, mint akik házasságban szülnék. Iskolai végzettségük alacsony, inkább nem vallásosak, és sok közülük a roma. A vizsgálat következtetése az volt, hogy bár az élettársi viszony minden társadalmi csoportban, de különösen a társadalmi hierarchia két pólusán népszerű párkapcsolati forma, gyermeket ennek keretében sokkal nagyobb valószínűséggel vállalnak az alsó rétegekbe tartozók. E megállapítás továbbgondolása során az óvatosság kötelező, mert ezek az elemzések nem korlátozódtak az első kapcsolatokra.

Bukodi az érintettek munkapiaci helyzetének tulajdonít nagy jelentőséget az élettársi kapcsolatok kialakulásában. Elemzése szerint az élettársi kapcsolat erőteljesen kötődik az iskolából a munkapiacra történő, és szerinte egyre hosszabbá váló életpályaszakaszhoz. A bizonytalan munkapiaci státus ugyanis nem teszi lehetővé a tartós házassági kapcsolat megalapítását (*Bukodi* 2004).

Mіндеzt összevetve azt gondoljuk, hogy az élettársi kapcsolatok terjedését eltérő erők, strukturális és mentális motívumok ösztönzik az előnyös és a hátrányos társadalmi helyzetben élők körében. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy ennek a párkapcsolati formának a térhódítása az alacsonyabb társadalmi rétegekbe tartozó emberek esetében gyakran párosul gyermekvállalással. Míg tehát az előbbi esetben olyan mintakövetéssel lehet dolgunk, ami mögött minden valószínűség szerint a második demográfiai átmenet paradigmájában összegezhető motívumrendszer (individualizálódás) áll, addig a lentől felfelé irányuló terjedésben egy marginalizált csoport magatartásmintája nyer teret. A társadalmilag középen álló csoportok tagjai, úgy tűnik, egyfelől az előnyösebb státusúak képviselte trendeket követik, másfelől megpróbálják távol tartani magukat az alacsonyabb státusú csoportok körében népszerű életstílustól, megerősítve a domináns és tradicionális mintákat. Végül emlékeztetnünk kell arra, hogy volt és most is van az élettársi kapcsolatoknak egy harmadik, elterjedt típusa Magyarországon: a házasság utáni együttélés. A fenti megfontolások összhangban vannak Kiernan és mások feltevésével, amely szerint a gyakran szemben álló kutatási eredmények „figyelmeztetnek minket arra a lehetőségre, hogy külön-

böző mozgató erők állhatnak a gyermektelen és a gyermekes együttélések mögött” (Kiernan 2002: 6; Villeneuve-Gokpal 1991).

3. AZ (ELSŐ) ÉLETTÁRSI KAPCSOLAT: PRÓBAHÁZASSÁG VAGY A HÁZASSÁG ALTERNATÍVÁJA

Az élettársi kapcsolatok terjedése nem jelenti szükségszerűen a házasság elterjedtségének (jelentőségének) csökkenését, ugyanakkor egyértelműen a két változat kölcsönkapcsolatának átrendeződésével járt és jár napjainkban is. A jelentésváltozás szempontjából alapvető kérdés, hogy az élettársi viszonyként elkezdett partnerkapcsolat rögzül-e ebben a formában vagy házasságba fordul. A lakossági vélemények az élettársi kapcsolat „próbaházassági” jellegét tartja előnyösnek, de vannak olyanok is, akik a házasság alternatíváját látják benne. E kérdés megválaszolása érdekében azt kell megvizsgálni, hogy meghatározott idő eltelte után mi lesz az élettársi kapcsolat sorsa: változatlanul fennáll-e, vagy a felek összeházasodnak, esetleg felbomlik az együttélés.

Kiindulásként – figyelmen kívül hagyva az időbeli változásokat – azt vizsgáljuk meg, hogy egy meghatározott idő (12, 24, 60 hónap) elteltével mi történik az élettársi viszonyként induló párkapcsolatokkal. Az eredmények szerint az indulásától eltelt idő egyértelműen meghatározza, hogy a feltett kérdésre milyen választ adhatunk. Míg 12 hónap eltelte után az élettársi kapcsolatok döntő többsége (70,8%) fennáll, öt év után már alig több mint egyötödük (22,6%) mondható el ugyanez. Ezzel párhuzamosan nő az élettársiból házassággá alakuló kapcsolatok részaránya: már egy év után is 18,5%-os a hányaduk, ám 5 év elteltével 54,8%-ra emelkedik. A partnerkapcsolat kezdete óta eltelt idővel párhuzamosan lesz mind magasabb a felbomló kapcsolatok aránya is: öt év után 13,3%-ot tett ki. Az esetek közel egytizedében (9,3%) pedig az történt, hogy az élettársi viszonyként indult párkapcsolatot házasság, majd ezt válás követte.

6. Az első élettársi kapcsolatok átmenetei 12, 24, 60 hónappal az élettársi kapcsolat létesítését követően

The development of first cohabitation 12, 24, 60 months after its start

Élettársi pályák	12 hónap	24 hónap	60 hónap
Folyamatos élettársi kapcsolat	70,8	50,7	22,6
Az élettársi kapcsolatból házasság lett	18,3	33,0	54,8
Felbomlott élettársi kapcsolat	6,0	8,8	9,3
Az élettársi kapcsolatból született házasság felbomlott	5,0	7,4	13,3
Összesen %	100	100	100
N	2312	2216	2023

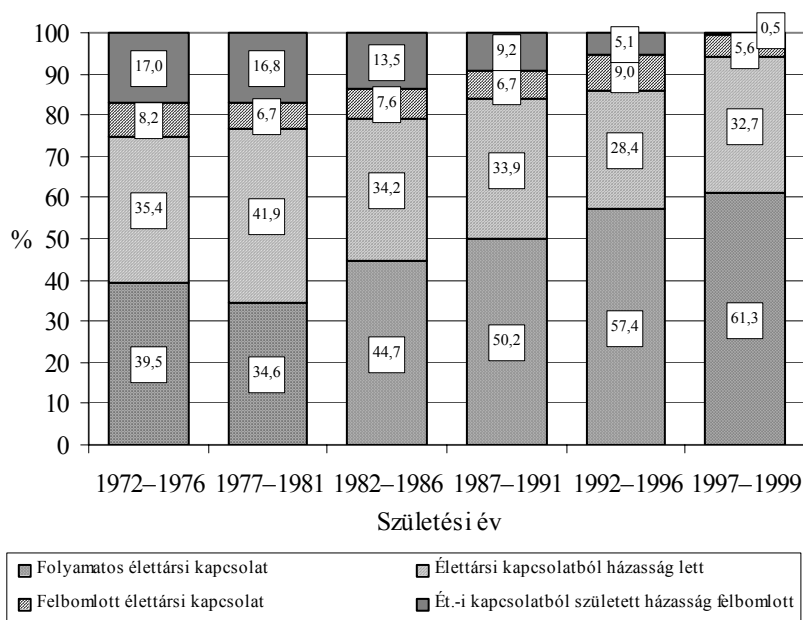
Perspektívájuk felmérése érdekében érdemes összehasonlítani az élettársi-ként, illetve a közvetlenül házasságként induló párkapcsolatok tartósságát – tekintet nélkül a formaváltozásokra. Az eredmények szerint az utóbbiak tartósabbak, mint az előbbiek. Az élettársi kapcsolatoknak a partnerkapcsolati életpályán betöltött funkciója, illetve a kapcsolatok tartamában játszott szerepe további tisztázásra szorul és vizsgálatokat igényel.

7. A házastársi és élettársi kapcsolatok tartóssága a létesítése óta eltelt idő függvényében
Stability of marriage and cohabitation according to the duration of the partnership

Az indulástól eltelt idő	Induló párkapcsolat			
	házasság		élettársi kapcsolat	
	fennáll	felbomlott	fennáll	felbomlott
12 hónap után	99,1	0,9	89,0	11,0
24 hónap után	97,5	2,5	83,8	16,2
60 hónap után	93,1	6,9	77,4	22,6

Az élettársi viszony, illetve a házasság kölcsönkapcsolatának és értelmezésének időbeli módosulásait az világítja meg, ha megvizsgáljuk, vajon van-e különbség az 1970-es, az 1980-as és az 1990-es években élettársi kapcsolatok életpályájában, illetve a partnerkapcsolati státusok közötti átmenetben. Ennek érdekében a népesség születés szerinti csoportosítását (születési kohorszok) partnerkapcsolati kohorszokkal váltjuk fel. Egy *partnerkapcsolati kohorszba* tartoznak azok, akik ugyanazon történelmi időben létesítették első partnerkapcsolatukat. Úgy gondoljuk, hogy ha a történelmi időszaknak, egy adott időszakhoz köthető társadalmi elvárásrendszernek, intézményes konfigurációknak van hatása a partnerkapcsolatok alakulására, akkor az időbeli változásokat leg pontosabban ezzel az eljárással követhetjük.⁶ A megfelelő arányszámokat a 12, a 24 és a 60 hónapos időtartamra egyaránt kiszámítottuk, és ahogy a fejezet végén található táblázatokból megállapítható, az átmenetek tendenciája a kiválasztott időtartamoktól függetlenül ugyanaz. Ezért elegendő egy időtartamot részletesebben értelmezni (vö. *IV. ábra*).

⁶ A partnerkapcsolati kohorszok igen erősen korrelálnak a születési kohorszokkal, ám nem esnek egybe velük.

IV. Az élettársi kapcsolatok mint első párkapcsolatok jellemzői 24 hónappal létesítésük után, párkapcsolati kohorszok szerint
Characteristics of first partnership as cohabitation 24 months after its start, by partnership-cohorts (%)

Adataink szerint az 1970-es és az 1980-as évek fordulóján létesített első élettársi kapcsolatok bizonyultak a legkevésbé időtállóknak: alig több mint egyharmaduk (34,6%) állt fenn 2 évvel a létrehozása után is. Ezt követően – az első élettársi kapcsolatok terjedésével párhuzamosan – nőtt az élettársi életforma tartóssága. Az 1990-es években létesített élettársi kapcsolatok 60%-a maradt fenn ugyanebben a formában 24 hónapon keresztül. Ebből arra következtethetünk – különösen a 60 hónapos periódusra vonatkozó adatok tükrében (vö. 8. táblázat) –, hogy ezek ma ritkábban és később válnak házastársi viszonyvá. A házassággá alakuló élettársi kapcsolatok aránya az 1980-as évek fordulóján volt a legmagasabb: két év alatt az esetek kétötödében (41,9%) történt meg a formaváltás. Ezt követően az arány egyharmad körül stabilizálódott, talán némi apadást is mutat. Eszerint az élettársi kapcsolatok elsősorban nem a házasságkötés rovására váltak tartósabbá, hanem az együttélés felmondásának a gyakorisága csökkent. Ha a tartós élettársi kapcsolatokat a házassággal felváltott élettársi kapcsolatokkal hasonlítjuk össze, akkor természetesen egyértelmű visszaszorulásról, késleltetett formaváltásról kell beszélnünk. A partnerkapcsolo-

latok közül azoknak a részarányában figyelhetünk meg csökkenést, ahol az élettársi kapcsolatból született házasságot már fel is bontották.

Térjünk ezek után vissza a címben feltett kérdésre: az élettársi kapcsolatok mint első partnerkapcsolatok terjedése vajon a próbaházasság vagy az élettársi kapcsolat mint alternatív életforma térnyerésének értelmezhető-e. Az minden kétséget kizáró tény, hogy többségben vannak azok az első élettársi kapcsolatok, amelyekből házasság lesz. Az első élettársi kapcsolatok nagy része tehát házasság előtti, ún. „próbaházasság”. Ugyanakkor a trendek megfigyeléséből arra következtethetünk, hogy az élettársi kapcsolatok egyre később válnak házassággá. Annak is mutatkoznak jelei, hogy az élettársi kapcsolat önálló, tartós, alternatív életformává lesz, elterjedéséről, arányairól még közelítőleg is nehéz bármit mondani.

8. Párkapcsolati státus 12, 24, 60 hónappal az élettársi kapcsolat mint első párkapcsolat után, párkapcsolati kohorszok szerint (%).

*Transitions from first partnership as cohabitation:
12,24,60 months after, by partnership-cohorts (%)*

Az átmenet típusa	Az élettársi kapcsolat, mint első párkapcsolat létesítésének ideje				
	1977–1981	1982–1986	1987–1991	1992–1996	1997–1999*
<i>1 év (12 hónap) után*</i>					
Folyamatos élettársi kapcsolat	57,1	65,1	70,0	75,0	81,1
Az élettársi kapcsolatból házasság lett	28,2	19,7	18,4	15,6	14,6
Az élettársi kapcsolatból született házasság felbomlott	10,2	11,2	7,0	3,7	0,2
Felbomlott élettársi kapcsolat	4,5	3,9	4,7	5,7	4,1
<i>2 év (24 hónap) után</i>					
Folyamatos élettársi kapcsolat	34,6	44,7	50,2	57,4	61,3
Az élettársi kapcsolatból házasság lett	41,9	34,2	33,9	28,4	32,7
Az élettársi kapcsolatból született házasság felbomlott	16,8	13,5	9,2	5,1	0,5
Felbomlott élettársi kapcsolat	6,7	7,6	6,7	9,0	5,5
<i>5 év (60 hónap) után</i>					
Folyamatos élettársi kapcsolat	16,9	20,4	26,7	32,1	
Az élettársi kapcsolatból házasság lett	55,1	52,6	51,8	50,4	
Az élettársi kapcsolatból született házasság felbomlott	16,9	15,1	7,8	3,2	
Felbomlott élettársi kapcsolat	11,2	11,8	13,7	14,4	

* Az utolsó párkapcsolati kohorsz a 12 hónapos kritérium esetén: 1997–2000.

4. AZ ÉLETTÁRSI KAPCSOLAT MINT ELSŐ PÁRKAPCSOLAT MEGJELÉNÉSÉNEK ÉS TERJEDÉSÉNEK NÉHÁNY LEHETSÉGES OKA

Az első párkapcsolatot élettársi formában létesítők egyértelműen a rendszerváltozást (1990) követően kerültek többségbe a közvetlenül házasságot kötőkkel szemben. Számtalan már tesztelt és még csak feltételezett tényező játsz(hat)ott ebben szerepet: így az oktatási rendszer expanziója, az első munkahely megszerzésének növekvő nehézségei, a sokrétű státuszbizonytalanság, az új értékek terjedése (Bukodi 2004). De vajon mely tényezők motiválták a folyamatot az 1990 év előtti Magyarországon? E kérdésre választ keresve fogalmazunk meg az alábbiakban néhány feltételezést. Olyan elemeket, szorító és ösztönző indítékokat keresünk tehát, amelyek még a rendszerváltozás előtt lehetővé és/vagy előnyössé tették, hogy a fiatalok párkapcsolati életpályájukat ne házassággal kezdjék.

Ismert, hogy Magyarországon, a volt szocialista országokhoz hasonlóan, a '80-as évekre a politikai rendszer által is kondicionált családi rezsím formálódott ki (NiBrochlain 1991). Ennek jellemzője volt a fiatal korban kötött házasság és vállalt gyermek, továbbá a kettő szoros összekapcsolódása. Az élettársi viszony mint első párkapcsolat megjelenése – nem beszélve a házasságon kívüli szülésről – mindenképpen a szigorú reláció oldódására utal. Milyen tényezők játszottak tehát szerepet abban, hogy a párkapcsolati életpályájukat a kérdezettek ne a házassággal kezdjék? Annak, hogy az uralkodótól eltérő életforma (itt: párkapcsolati forma) teret nyerjen, van két előfeltétele (megkönnyítője): (1) az érintettek (a társadalmi aktorok) kérdőjelezzék meg azt a hitet, hogy a házasság a párkapcsolat egyetlen legitim formája; (2) az intézmények (struktúrák) – legyenek azok államiak vagy közösségiek –, ne várják el, ne írják elő és ne ösztönözzék a házasságot mint kizárólagos párkapcsolati formát. Nekünk tehát mind az egyéni intenciók alakulását és kontextusát, mind az elvárásokat, mind pedig a strukturáló erőket számba kellene vennünk.

4.1. A válások számának hirtelen növekedése a szocializmus kezdeti szakaszában

Lesthaeghe véleményét követve és elfogadva (Lesthaeghe 1996) úgy gondoljuk, hogy a válásoknak az 1960-as években beinduló és folyamatos terjedése döntő szerepet játszott a házasság intézményének megkérdőjelezésében és megingatásában. Ez a folyamat számtalan módon elősegítette az élettársi kapcsolatok térnyerését.

Először is a válások emelkedő száma elkoptatta és lerombolta azt az ideát, hogy „a házasság egy életre szól”. Magyarországon és más szocialista országban a teljes válási arányszám (TDR) az 1960-as évektől kezdve európai összehasonlításban a legmagasabbak közé tartozott. Az 1970-es adatok világosan

példázzák ezt a helyzetet: míg Franciaországban 0,12, Hollandiában pedig 0,11 volt a mutató értéke, addig Magyarországon 0,25, míg Csehszlovákiában 0,26. Igaz, Svédország és Dánia szintén magas TDR-rel (0,23, illetve 0,25) hívta fel magára a figyelmet, ám Oroszország még ezeknél is magasabbal (0,34).⁷ A szocialista országoknak más európai országokét jócskán meghaladó teljes válási arányszáma – néhány kisebb módosulással – a társadalmi-gazdasági átalakulás idejéig stabilnak bizonyult.

Másodszor, a válási arány emelkedése azt is elősegítette, hogy „válás utáni” életformák alakuljanak ki. A megözvegyülés utáni újrarázasodás évszázados gyakorlata magától értetődően átvihető a válás utáni helyzetre is. Ezen túl, illetve az egyedülálló életforma mellett a házasságon kívüli együttélés is terjedt az 1970-es évek Magyarországon – ahogy erre Carlson és Klinger rámutatott (*Carlson – Klinger* 1987). Nincsen világos magyarázatunk arra, hogy nálunk a válás után új párkapcsolatot létesítők miért részesítették egyre inkább előnyben az együttélést a házassággal szemben.⁸ Bármi is legyen az ok, a gyakoriság fokozatos emelkedése világosan jelzi, hogy a házasságkötés nélkül létesített párkapcsolatok elfogadottsága nőtt. Sőt, a válást követő élettársi együttélés gyakorlata egyengethette az első párkapcsolatként létrejövő élettársi kapcsolatok útját is.

Harmadszor, a magatartásminták generációk közötti átadása szintén közrejátszhatott az élettársi viszony mint első párkapcsolat megjelenésében és terjedésében. Jól ismert jelenség, hogy az elvált szülők gyermekei sokkal nagyobb valószínűséggel választják elsőként az élettársi kapcsolatot (*Cherlin* és szerzőtársai 1995, *Thornton* 1991, *Villeneuve-Gokpal* 1991). Ugyanez érvényes azoknak a szülőknek a gyermekeire, akik a válás után élettársi viszonyt létesítettek. Hasonló összefüggés Magyarországon is kimutatható⁹ (vö. *Bukodi* 2004). Annak a kohorszának a gyermekei, amelyben a tömeges válás először megjelent, a megfelelő kort elérve a párkapcsolatoknak valamely nem ortodox formája, így az élettársi kapcsolat mellett döntöttek – elővigyázatosságból vagy más okból.

A házasságot követően élettársi kapcsolatban élők és az élettársi kapcsolatot mint első párkapcsolatot választók hasonló strukturális helyzete megerősíthet bennünket abban, hogy a jelenség terjedése a fentebb leírt mechanizmushoz köthető. Ahogy Carlson és Klinger rámutatott, Magyarországon a házasságon kívüli kapcsolatban élők a leghátrányosabb társadalmi rétegekből jöttek. Ez

⁷ Az adatok a „Recent demographic trends in Europe, 2001”-ből valók (66. o.).

⁸ Az új párkapcsolat jogi megerősítése talán kedvezőtlen lett volna bizonyos társadalmi rétegek számára, esetleg a váló felek nemcsak egymást, hanem a házasság intézményét is hibásnak tartották.

⁹ A 2001-es adatok szerint a 30–39 éves korosztály azon tagjai közül, akiknek a szülei elváltak, 49,5% választotta első párkapcsolatként az élettársi viszonyt. Ugyanez az arány a házastársi viszonyukat fenntartó szülők gyermekei körében 32,9%. A fiatalabb korosztályba tartozó nők között ez az arány 80, illetve 63,1%. Ennek a kérdésnek az átfogó, más adatokat használó elemzése található Bukodinál (2004).

különböztette meg a magyar „élettársakat” a nyugat-európai „együttélőktől””. A korábbiakban bemutattuk, hogy az első párkapcsolatként választott élettársi viszony is a legalacsonyabb iskolázottságúak között kezdett teret nyerni, az 1980-as években egyértelműen ők voltak a mintaadók, és még most is körükben fordul elő a legnagyobb valószínűséggel. Ezért megállapítható, hogy mind a házasságot követő, mind az első párkapcsolatként létrejövő élettársi viszony a társadalmi hierarchia alsó szintjén volt – vélhetően hasonló „szociális miliőben” – a leginkább gyakorlatban.

4.2. Általános értékorientációk az 1980-as években

A „második demográfiai átmenet” koncepciójának képviselői azt vallják, hogy az értékváltozásoknak kulcsszerepe van az új magatartások létrejöttében és terjedésében (*Lesthaeghe – van de Kaa 1987, Lesthaeghe 1996*). Ezek kapcsán az individualizálódás újabb hullámaival, a posztmateriális értékek térnyerését, az autoritásokkal szembeni lázadást, a hagyományos nemi szerepek megkérdőjeleződését, a jelenközpontúságot hangsúlyozzák a leggyakrabban. A volt szocialista országokban végbemenő változások szintén új értékek elterjedését hozzák magukkal, motiválva a családformálódás modellváltozását. Az élettársi kapcsolatok rendszerváltozást megelőző térhódítására gondolva felmerül az a kérdés, hogy az értékorientációkat tekintve nem találunk-e olyan kezdeményeket, melyek a majdani demográfiai átmenet előzményeinek tekinthetők. E felvetés első látásra némileg merésznek tűnik, hiszen a szocializmusbeli funkcióiról szóló kutatások szerint a család „menedékhelynek” számított, a „biztonságot” jelentette a társadalom tagjai számára. Emellett a kötöttségek és az általános, mindenre kiterjedő korlátozások időszakában a hagyományos család megteremtése és működtetése jelentette a mindennapi ember számára az egyéni szabadság és kiteljesülés egyetlen módozatát (*Andorka 1997, Csernák 1992, Mozny 1997, Somlai 1997*). A szocialista rendszer eszerint akaratlanul erősítette a család értékét, a családi együttélés tradicionális formáját.

Ugyanakkor számtalan olyan mechanizmus is működött, amely a „második demográfiai átmenetben” hangsúlyozott értékorientációk megszületésének kedvezett. Lévéen témánk az uralkodó életmódtól (közelebbről: párkapcsolattól) eltérő minták terjedése, a következőkben ezeket vesszük számba.

Hankiss Elemérék értékvizsgálatukban a magyar és amerikai értékstruktúra összehasonlítása során több mint váratlan eredményre jutottak: az értékorientációk a feltételezett különbségek helyett a hasonlóság magas fokát mutatták, mindkét társadalmat erős individualizáció jellemezte. Lényeges eltéréseket is találtak, amelyek alapvetően abban mutatkoztak meg, hogy a magyarok körében hiányzott az egyén közösségekbe, horizontális szervezetekbe való beágya-

zottsága. Ezért is nevezték el a magyarországi változatot „üres individualizációnak” (*Hankiss és szerzőtársai 1982*).

A mából visszatekintve persze könnyebb észrevenni azokat a mechanizmusokat, amelyek ezt a jelenséget létrehozták. Elég csak arra gondolnunk, hogy a totalitárius rendszernek elemei érdeke volt az összes korábban létező szervezetet (vallási és civil szervezetet, ifjúsági és sportegyesületeket stb.) megszüntetni, felosztatni, és egyben akadályozni a hierarchikus szerveződéstől eltérő mindenmű horizontális integrációt, mivel ez koncepcionális és egzisztenciális kihívást jelentett számára. A totalitárius rendszer tehát egyedeire bontotta a társadalmat, hogy aztán hierarchiába szervezhesse. A folyamatot indirekt mechanizmusok is segítették. Az erőltetett iparosítás és az azt követő térbeli és társadalmi mobilitás a szándékától függetlenül hozzájárult a hagyományos közösségi szerveződések felbomlásához, a társadalom atomizálódásához.

Miért olyan fontos témánk szempontjából előtérbe állítani az „üres individualizáció” jelenségét, hangsúlyozni a „közösségek felosztatását”, a közösségi hiányt? Mert a házasság értelmezésünk szerint nem kizárólag magánügy, de közösségi jelentéssel is bír (vö. *Thornton és szerzőtársai 2005*). Bár jogilag és első jelentésében két magánember viszonya, de nem feledkezhetünk el arról sem, hogy szülőket, rokonokat, a szűkebb közösség tagjait is összeköti. A házassággal a társak elismerték és elfogadták az őket körülvevő közösség szabályait, és nem csak magánemberként, de a közösség tagjaként és annak fóruma előtt fogadnak örök hűséget egymásnak. Ezzel akaratlanul alanyává válnak annak az informális közösségi szabályozásnak, amely meghatározott szerepeket, életvitelt pozitívan ítél meg, míg másokat elítél. A közösségek meggyengülése és szétesése tehát sok-sok áttételen keresztül kiüresíti a párkapcsolatokat reguláló értékrendet, és megkönnyíti a dominánstól eltérő formák elterjedését és kialakulását.

Az „üres individualizáció” tézisének természetesen a „második demográfiai átmenet” elmélete számára is van mondanivalója: az individualizálódás, a közösségi kötelekekből való kibontakozás nemcsak a modern társadalmak piacgazdaságának lehetett a következménye, hanem a totalitárius, horizontális közösségeket felbontó, azok újjászerveződését akadályozó centralizált társadalomintegrációnak is.

A nyolcvanas éveket jellemző, a párkapcsolatok szempontjából releváns értékek számbavétele során nem térhetünk ki az elől, hogy röviden felidézzük a nők foglalkoztatási szintjének rohamos emelkedését, teljessé válását és ezek következményeit. A nyugat-európai viszonyokra kialakított magyarázatkísérleteknek ugyanis kulcseleme, hogy a család átalakulásában, a gyermekvállalási és a házassági kedv visszaszorulásában, a hagyományos családmódel megkérdőjelezésében a nők foglalkoztatásának bővülése kulcsszerepet játszott (Becker, Oppenheimer). Vajon ez az összefüggés a volt szocialista országok valóságára is érvényes?

A kutatási eredmények szerint a volt szocialista országokban sok érintett nő érezte a munkavállalást anyagi és politikai kényszernek. Ezzel összhangban állnak azok a megállapítások, amelyek szerint a magyar nőknek nagyon is hagyományos nézeteik vannak a családról, a házasságról és a gyermekvállalásról (Pongrácz – S. Molnár 1994). Az a tény, hogy foglalkoztatotti státusuk dacára szinte valamennyi házimunkát magukra vállaltak, arra utal, hogy a tradicionális értékek a gyakorlatban is működtek. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy a nőknek a munkavállalásból adódó anyagi önállósulása szerepet játszhatott a válások számának növekedésében, és aligha feltételezhető, hogy ugyanez a körülmény ne segítette volna a nemi azonosságtudat új elemeinek kialakulást is. Az anyagi önállósodás, a foglalkoztatottként végzett munka elismerése ugyanis megítélésünk szerint túlmutat a hagyományos nemi szerepeken.

Fordítsunk azonban nézőpontunkon, bár szándékunkat akadályozza, hogy a férfiak/férjek/apák nemi szerepeit ritkábban vizsgáljuk. Az empirikus adatok szerint a férfiak a nőknél is hagyományosabb elképzeléseket vallottak a családról. De figyelembe vettük-e már, hogy noha nekik volt munkahelyük, családjukat a fizetésükből ellátni nem tudták, így a „kenyérkereső, családját eltartó férfi” tradicionális funkcióját maradéktalanul nem tölthették be? Továbbá mennyiben erősítette a hagyományos szerepeket, hogy amíg a feleség otthon a házimunkát végezte, ő a hivatalos munkahelyén végigdolgozott „első” után a „második műszakot” kezdte el.

Vajon a fentiek mennyiben járult hozzá a partnerkapcsolati konfliktusokhoz (váláshoz), a hagyományos nemi szerepek átértelmeződéséhez? A feltett kérdések megválaszolása külön tanulmányt igényelne. Valószínű, hogy differenciáltabb modellben kell gondolkodnunk. Nem zárható ki, hogy a női foglalkoztatás általánossá válása segítette az individualizációt, és ha nem is ösztönözte, de biztosan nem is gátolta, hogy a tradicionális családformáktól eltérő életstílusok (párkapcsolati formák) is kialakuljanak.

Természetesen nem kívánjuk túlhajtani ezeket a feltételezéseket az alternatív párkapcsolati és családformák kialakulásának lehetséges tényezőiről. Tudatában vagyunk ugyanis annak és ennek hangot is adtunk, hogy a centralizált társadalomintegráció paradox módon erősítette a házasság és a család intézményét. A nézőpontok differenciálását azonban szükségesnek tartjuk.

4.3. A családdal és a népességgel kapcsolatos intézkedések hatásossága

A család- és népesedéspolitikai intézkedések a szocialista államok működésének egészen korai szakaszában váltak a társadalompolitikai rendszer részévé. Magyarország már az 1960-as években szembesült az alacsony termékenység problémájával, és erre reagálnia kellett, de a tömeges női foglalkoztatás is lehetetlen lett volna gyermekgondozási intézmények (bölcsődék és óvodák) kiépíté-

se nélkül (*Kamarás* 1995, *Tárkányi* 1998). Ezek a körülmények nagyon komoly szerepet játszottak a korai házasságkötések és a korai gyermekvállalás mintájának kialakulásában, a magas házassági arány fennmaradásában (*Andorka – Vukovich* 1985, *Frejka* 1980, *NiBorchlain* 1991, *Monier – Rychterikova* 1992, *Macura – MacDonald* 2003, *Tomka* 2002). A standardtól való eltérés általában komoly hátrányokkal és pénzbeli veszteségekkel járt, mert akkor az érintettek csak életük későbbi szakaszában (illetve gyermek híján egyáltalán nem) szerezhettek jogosultságot az olyan juttatásokra és támogatásokra, mint a családi pótlék, a lakáskiutalás és az ifjú házasoknak nyújtott egyéb támogatások és kölcsönök, gyermekgondozási segély (gyes) stb. Az 1980-as évtized végéig a család- és népesedéspolitikai intézkedések folyamatosan bővültek. A gyermekgondozási díj intézményét például csak 1985-ben vezették be. Az 1980-as évekhez kötődik azonban néhány olyan változás is, amelyből következően a fiatalok kevesebb készletet éreztek a családalapításra.

Ezek közül a lakáshoz jutás módozatainak átalakulása tűnik a leglényegesebbnek. Az 1970-es években az állami lakásépítés és -finanszírozás súlya meghatározó volt. A hozzáférés előfeltétele az volt, hogy az igénylőnek legyen házastársa és gyermeke. A következő évtizedben azonban a helyzet alapvetően megváltozott: míg 1980-ban 18 097 állami lakás épült, 1989-ben csak 2776, ami 85%-os visszaesést jelent.¹⁰ Ezzel párhuzamosan előtérbe kerültek a magánépítkezések. A gyermekes házaspárok ebben is számos előnyt élveztek, de nem nélkülözheték a saját anyagi forrásokat (*Farkas – Vajda* 1990). A gondolatmenetünket rövidre fogva: a korai házasságkötés és korai gyermekvállalás az 1980-as évek közepén-végén már nem jelentett olyan kizárólagos kritériumot a lakáshoz jutásban, mint az azt megelőző időszakban. Talán nem hibás tehát azt feltételeznünk, hogy az állami lakásépítés és -finanszírozás visszaszorulásával gyengültek a korai házasságra ösztönző erők.

4.4. A demográfiai rezsimváltás előzményei az 1980-as években, a rendszerváltás és az azt követő időszak

Nem szándékoztunk átfogóan értelmezni, hogy milyen tényezők alakították a párkapcsolatokat a szocialista társadalmi berendezkedés idején. Arra tettünk kísérletet, hogy feltárjuk azokat az összefüggéseket, strukturális folyamatokat és kulturális változásokat, amelyek folytán már 1990 előtt mérséklődött a házasság dominanciája a párkapcsolatokban, és gyermekvállalás is kevésbé kötődött ehhez az előfeltételhez. Igen nagy jelentőséget tulajdonítunk a

¹⁰ Hasonló nagyságrendű csökkenést tapasztalunk a kizárólag teljesen államilag finanszírozott lakásépítések számában. Forrás: Lakásstatisztikai évkönyv, 2003. KSH

- válások terjedésének, amely megszüntette az „életre szóló házasság” eszményét;
- a válások utáni együttélés terjedésének, amely megkérdőjelezte a „házasság kizárólagos” ideáját;
- a közösségek felszámolására irányuló, illetve alakulását gátló társadalompolitikának, amely akadályozta a párkapcsolatok közösségi szabályozását, legitimálását;
- az atomizálódásnak és az erőltetett mobilitásnak, amely kulcsszerepet játszott az „üres individualizációban”, illetve a válások számának növekedésében;
- a női foglalkoztatásnak, amely vélhetőleg nem hagyta érintetlenül a hagyományos nemi szerepmegosztást;
- az állami lakásépítés radikális csökkenésének és a lakásfinanszírozási rendszer átalakulásának, amely gyengíthette a korai házasság és korai gyermekvállalás modelljének követésére készítő erőket.

Jelenleg rendelkezésre álló adataink nem teszik lehetővé annak tesztelését, hogy mely tényezőknek milyen volt a tényleges súlya mindebben. Feltételezéseink átfogó empirikus ellenőrzésére a jövőben sem lesz mód, hiszen ahhoz számtalan, szubjektív tényezőkre is kiterjedő retrospektív adatra lenne szükség. Az „Életünk fordulópontjai” c. adatfelvétel további hullámai azonban néhány feltételezés ellenőrzését lehetővé teszik majd, és az intézményi elemzések is további összefüggéseket tárhatnak fel. Így egyes hipotéziseink vélhetően módosításra és pontosításra is fognak szorulni.

Azt megállapíthatjuk, hogy a demográfiai változások nem a transzformációval kezdődtek. Noha elfogadjuk, hogy a rendszerváltoztatás nyomán a párkapcsolat-alakulásnak átalakult a közege (vö. *Kamarás* 2003, *Spéder* 2003), hangsúlyozni kell, hogy Magyarországon 1989–90 előtt számtalan olyan folyamat létezett csírájában, lappangtak olyan értékek, amelyek kibontakozásának a társadalmi átalakulás adott lendületet. Az új konzervatív kormány egyik első intézkedésével valorizálta az inflációban elértéktelenedett családi pótlékot, ami minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy a termékenység nem kezdett azonnal csökkenni. A mindennapi élet színterein az 1992-ben megjelenő recesszió és munkanélküliség indítja el a radikális változásokat. Ekkor lesz ugyanis sokak számára nyilvánvalóvá, hogy teljesen új körülmények formálják majd a mindennapjainkat, ekkora uralkodik el a bizonytalanság, kerül veszélybe a megélhetés, nőnek az egyenlőtlenségek. A „krízis” (*Macura*) és a „diszkontinuitás” (*Philopov*) egyidejű jelenléte jellemzi a helyzetet. Noha erőteljes és növekvő az orientációhiány azt azonban nem mondhatjuk, hogy az emberek értékvákuumban élnek, hogy a posztmaterális értékek ezt töltik ki. Pontosabb talán az az értelmezés, hogy a társadalomban a rendszerváltozás idején és azt követően sokféle érték van jelen, folyik ezek újrarangsorolása és ezzel párhuzamosan a cselekvést befolyásoló struktúrák, intézmények újrendeződése. Ebben az

átalakulási folyamatban pedig a szokásosnál elterjedtebbek – Merton fogalmi apparátusát kölcsönözve – a nonkonform magatartás formák. Az „újítás” (pl. élettársi kapcsolat, házasságon kívüli szülés), a „visszahúzóds” (tartós párkapcsolatnélküliség, gyermektelenség). Ugyanakkor a társadalmi inercia következtében tovább élnek a korábbiakban rögzült, ritualizálódott magatartások is. Némi túlzással azt állíthatjuk, hogy azok az új konform magatartások, amelyekben az értékírányultságok (célok) és a strukturális eljárások (eszközök, életmódok) összhangban vannak, még nem alakultak ki. A diszkontinuitás és az összhang hiányának időszakában ugyanis nem tiszták sem az értékek, sem az értékek realizálását szolgáló eljárások típusai és azok legitimitása.

5. KÖVETKEZTETÉSEK

Tanulmányunkban az élettársi kapcsolatok magyarországi megjelenését, térnyerését és formáinak változásait írtuk le és értelmeztük. Amellett érveltünk, hogy az először válás utáni kapcsolatformaként tűnt fel és terjedt el („régí típus”), és csak később vált olyan első párkapcsolattá, amely megelőzi vagy helyettesíti a házasságot („új típus”). A két változat kölcsönkapcsolatát elemezve kimutattuk, hogy a régi típus többféleképpen is hozzájárult az új típus elterjedéséhez: alternatívát jelentett a házassággal mint kizárólagos párkapcsolati formával szemben, csökkentette a társadalmi előítéleteket, és hozzájárult az új életstílus elfogadásához.

A párkapcsolatok történetét illetően alapvető feladat volt annak tisztázása, hogy az élettársi együttélés mennyire szorosan kötődött a politikai rendszer változásához, mennyire lehetett annak következményeként értelmezni. Az elemzés azt mutatta ki, hogy az új típusú párkapcsolatnak, az élettársi kapcsolatnak mint első együttélési formának már 1989–1990 előtt jelentős súlya volt.¹¹ Terjedése a rendszerváltás után folytatódott. A folyamatot tehát nem a politikai fordulat idézte elő. Tágabban: a családalapítás gyakorlatának átalakulása, a magyarországi demográfiai paradigma módosulása nem tulajdonítható kizárólag a rendszerváltásnak.¹²

Elemzésünk kulcsszerepet tulajdonít a válások megjelenésének és elterjedésének, mivel az megtépázta az „életre szóló házasság” eszményét, és a generációk közötti közvetítés mechanizmusai révén hozzájárult az élettársi kapcsolat mint első együttélés megjelenéséhez és terjedéséhez. A Magyarországon érvé-

¹¹ Úgy tűnik, a csehszlovákiai tanulmányok is megerősítik ezt. Mozny és Rabusic leírásából tudjuk, hogy Brnóban már az 1980-as évek közepén létezett a házasság előtti élettársi együttélés jelensége (*Mozny – Rabusic* 1992).

¹² Ugyanakkor a termékenység változások (a termékenység csökkenése, az elhalasztott és a házasságon kívüli szülések), véleményünk szerint, meghatározó mértékben a rendszerváltásnak tulajdoníthatók (*Spéder* 2003).

nyesülő értékrendszerekből azokat az elemeket emeltük ki, amelyek a korábban domináns korai házasság és korai gyermekvállalás modelljét esetleg kikezdehték, így beszéltünk az „üres individualizációról”, a közösségek felszámolásáról; a nemi szerepmegosztás formálódásáról. Ezek feltételezésünk szerint hozzájárultak a házasságnak mint végső életcélnak az eróziójához. Végül kitértünk a lakáshoz jutásban bekövetkező változásokra és ennek egy lehetséges értelmezésére.

Arra is kísérletet tettünk, hogy azonosítsuk a mintaadó társadalmi csoportokat. Világossá vált, hogy az élettársi kapcsolatok a társadalmi hierarchia alsó szintjén elhelyezkedő csoportoktól kiindulva terjedtek el. Ez igaz a mind a házasságot követő, mind az első párkapcsolatként létrejövő változatra. Egy későbbi fázisban a társadalmilag előnyösebb helyzetű csoportok is aktív részei lettek a folyamatnak. Úgy látszik, hogy az élettársi kapcsolatok diffúzióját eltérő mechanizmusok gerjesztik.

IRODALOM

- Andorka, R.* (1997): Functions and Problems of Families during the Totalitarian System and the Present Transition to a Market-based Democratic System. In: Vaskovics L. (szerk.): Familienleitbilder und Familienrealitäten. Opladen: Leske+Budrich, 326–339.
- Andorka, R. – Vukovich, Gy.* (1985): The Impact of Population Policy on Fertility in Hungary. In: International Population Conference, Florence, 1985. Vol. 3. Liège: International Union for Scientific Study of Population: 403–412.
- Axinn, W.G. – A. Thornton* (2000): The Transformation of the Meaning of Marriage. In: Waite (szerk.): Ties that Bind, New York: de Gruyter, 147–165.
- Barber, J. – Axinn, W.G. – Thornton, A.* (2002): The Influence of Attitudes on Family Formation Processes. In: Lesthaeghe (szerk.) Meaning and Choice, NIDI/CBGS Publications 37, 45–96.
- Bachrach, C. A. – Hindin, M. – Thomson, E.* (2000): The Changing Shape of Ties that Bind: An Overview and Synthesis. In: Waite (szerk.): The Ties that Bind, New York: de Gruyter, 3–16.
- Beck, U. – Beck-Gernsheim, E.* (1990): Das ganz normale Chaos der Liebe, Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Blom, S.* (1994): Marriage and Cohabitation in a Changing Society: Experience of Norwegian Men and Women Born in 1945 and 1960. European Journal of Population, Vol. 9, 143–173.
- Bumpass, L.L. – Sweet, J.A.* (1989): National Estimates of Cohabitation: Cohort Levels and Union Stability, Demography, 615–625.
- Bumpass, L.L. – Lu, H.* (2000): Trends in Cohabitation and Implications for Children's Family Context in the United States. Population Studies 54, 29–41.
- Bukodi E.* (2003): Ki, mikor, kivel (nem) házasodik? Párválasztás Magyarországon. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég.

- Carlson, E. – A. Klinger* (1987): Patterns in Life: Unmarried Couples in Hungary. *European Journal of Population*, 3, 85–59.
- Cherlin, A.* (1992): Marriage, Divorce, (Re)Marriage. Cambridge, Harvard University Press.
- Cherlin, A. – Kiernan, K. – Chase-Lansdale, P.E.* (1995): Parental Divorce in Childhood and Demographic Outcomes in Young Adulthood. *Demography* 32: 299–318.
- Csernák J.* (1992): Élettársi kapcsolatban élő nők néhány társadalmi, demográfiai jellemzője Magyarországon. In: Csernák, J. – Pongrácz, T. – S. Molnár, Élettársi kapcsolatok Magyarországon. Budapest, KSH, NKI Kutatási Jelentések, 46., 15–58.
- Frejka, T.* (1980): Fertility Trends and Policies: Czechoslovakia in the 1970s. *Population and Development Review* Vol. 6, No. 1, 65–93.
- Farkas János – Vajda Ágnes* (1990): Lakáshelyzet. In. Andorka – Kolosi – Vukovich (szerk.) Társadalmi riport 1990.
- Hankiss, E. – Manchin, R. – Füstös, L. – Szakolczai, Á.* (1982): Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendszerének átalakulása 1930–1980 között. Volume 1–2. Budapest: MTA Szociológiai Intézet.
- Hankiss, E. – Manchin, R. – Füstös, L. – Szakolczai, Á.* (1983): Interaction between Socio-Economic Factors, Way of Life and Value Orientations. Institute of Sociology, Working Papers of Center for Value Sociology. Budapest.
- Hoem, J.* (1986): The Impact of Education on Modern Family-union Formation. *European Journal of Population* Vol. 2., 113–133.
- Kamarás, F.* (1995): Hungary: Population Policy as National Issue. In: Moors – Palomba (szerk.) *Population, Family and Welfare*. Oxford: Clarendon, 139–157.
- Kamarás F.* (1996): Európai termékenységi és családvizsgálat. Budapest, KSH.
- Kamarás F.* (2003): A termékenység irányzatai és jellemzői Európában. In: Spéder Zs. (szerk.) *Család és népesség – itthon és Európában*. KSH NKI-Századvég, Budapest, 19–64.
- Kantorová, V.* (2004): Family Life Transitions of Young Women in a Changing Society: First union Formation and Birth of First Child in the Czech Republic, 1970–1997. PhD thesis, Charles University in Prague.
- Kapitány B.* (2003) (szerk.): Módszertan és dokumentáció. KSH NKI Műhelytanulmányok, No.2.
- Kiernan, K.* (2000): European Perspectives on Union Formation. In: Waite, L. (szerk.) (2000), *The Ties that Bind*. New York, de Gruyter, 40–58.
- Kiernan, K.* (2002): Unmarried Cohabitation and Parenthood: Here to Stay? European Perspectives. Paper presented at the conference on Public Policy and the Future of the Family. October 25. 2002.
- Lesthaeghe, R.* (1996): The Second Demographic Transition in Western Countries: An Interpretation. In: Mason – Jensen (szerk.), *Gender and Family. Change in Industrialised Countries*, Oxford, Clarendon Press, 17–62.
- Lesthaeghe, R. – J. Surkyn* (2004): When History Moves on: The Foundations and Diffusion of a Second Demographic Transition. Conference draft. www.vub.ac/SOCO, 34.
- Macura, M. – MacDonalds, A.L.* (2003): Fertility and Fertility Regulation in Eastern Europe: From the Socialist to the Post-socialist Era. In: Kotowska, I. E. – J. Jozwiak (szerk.). *Population of Central and Eastern Europe: Challenges and Opportunities*. Warsaw: Statistical Publishing Establishment: 33–690.

- Monier, A. – Rychterikova, J.* (1992): The Division of Europe into East and West. Population: an English Selection. Vol. 4, 129–159.
- Mozny, I.* (1997): The Future of the Family with Reference to East Central European Countries. In: Vaskovics (szerk.): Familienleitbilder und Familienrealitäten. Opladen: Leske+Budrich: 395–403.
- Mozny, I. – Rabusic, L.* (1992) Unmarried Cohabitation. Czechoslovak Sociological Review, 28. Special Issue: 107–117.
- NiBrochlain, M.* (1993): East-West Marriage Contrasts, Old and New. In: Blum, A. – Rallu, J-J. (szerk.) European Population II. Demographic Dynamics. 461–479.
- Pongrácz Tné – S. Molnár E.* (1994): Kisgyermekes anyák és apák szülői, családi attitűdjei négy európai országban. Budapest: KSH NKI Kutatási Jelentések (52).
- Pongrácz Tné – Spéder Zs.* (2003): Élettársi kapcsolat és házasság – hasonlóságok és különbségek az ezredfordulón. Szociológiai Szemle 4., 55–76.
- Schneider, N.* (2001): Pluralität in Grenzen. Zeitschrift für Familienforschung. No. 2, 85–90.
- S. Molnár, E. – Pongrácz, T. – Kamarás F. – Hablicsek L.* (1998): Házasságon kívüli szülések. Budapest: KSH NKI Kutatási Jelentések (61).
- Smock, P.* (2000): Cohabitation in the United States: and Appraisal of Research Themes, Findings and Implications. Annu. Rev. Sociol. 26., 1–20.
- Somlai, P.* (1997): Die Familie in mittel- und osteuropäische Ländern. In: Vaskovics (szerk.), Familienleitbilder und Familienrealitäten. Opladen: Leske+Budrich, 68–79.
- Spéder Zs.* (2001): Életünk fordulópontjai. Az NKI társadalmi-demográfiai panelfelvétele kutatási koncepciója és a kérdőívének vázlatos ismertetése. Demográfia, Vol. XLIV, 3–4., 305–320.
- Spéder Zs.* (2003): Gyermekvállalás szorító gazdasági körülmények, nyílt fogyasztási lehetőségek és bizonytalanság közepette. Demográfia, Vol. XLVI., 2–3., 153–176.
- Spéder Zs.* (2004): Gyermekvállalás házasságon kívül – egy terjedő magatartásminta összetevői. Századvég, 1., 83–100.
- Tárkányi Á.* (1998): Európai családpolitikák: a magyar családpolitika története. Demográfia 41(2–3): 233–268.
- Thornton, A.* (1988): Cohabitation and Marriage in the 80s. Demography 25, 497–508.
- Thornton, A. – Axin, W.G. – Teachman, J.D.* (1995): The Influence of School Enrolment and Accumulation on Cohabitation and Marriage in Early adulthood. American Soc. Rev. Vol. 60. October, 762–774.
- Thornton, A. – Young-DeMacro, L.* (2001): Four Decades of Trends in Attitudes toward Family Issues in the United States: the 1960 through the 1990s. Journal of Marriage and Family, Vol. 63. November, 1009–1037.
- Thornton, A. – Axinn, W.G. – Xie, Y.* (2005): Marriage and Cohabitation. Megjelenés alatt.
- Tomka, B.* (2002): Demographic Diversity and Convergence in Europe, 1918–199: The Hungarian Case. Demographic Research, Vol. 6., 47.
- Toulemon, L.* (1997): Cohabitation is Here to Stay. Population: and English Selection 9., 11–46.
- United Nations Economic Commission for Europe (2000): Generation and Gender Programme. Exploring Future Research and Data Collection Options. New York and Geneva, United Nations.

- Utasi Á.* (2002): Független, egyedülálló harmincasok: a szingli. In: Spéder Zs. (szerk.) (2002), *Család és népesség – itthon és Európában*. Budapest, KSH NKI-Századvég, 231–253.
- van De Kaa, D.* (1987): Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin*, Vol. 42(1) 1–57.
- Valuch T.* (2003): A bőséges ínségtől az ínséges bőségig. A fogyasztás változásai Magyarországon az 1956 utáni évtizedekben. In: Rainer – Stádeisky (szerk.), *Évkönyv. Magyarország a jelenkorban*. Budapest: 1956-os Intézet, 51–78.
- Vaskovics, L. – Rupp, M. – Hoffmann, M.* (1997): *Lebensverlänge in der Moderne: Nichteheleliche Lebensgemeinschaften*, Opladen, Leske+Budrich.
- Villeneuve-Gokalp, C.* (1991): From Marriage to Informal Union: Recent Changes in the Behaviour of French Couples. *Population (an English Selection)*, 3., 81–111.
- Waite, L. J. – Gallagher, M.* (2000): *The Case for Marriage*. New York, Broadway Books.
- Waite, L.J.* (szerk.) (2002): *The Ties that Bind*. New York: de Gruyter.

Tárgyszavak:

Panelvizsgálat
Családdemográfia
Házasság

THE RISE OF COHABITATION AS FIRST UNION IN HUNGARY AND SOME REFLECTIONS ON RECENT DEMOGRAPHIC TRANSITION

Abstract

In this study, we have described and interpreted the emergence of cohabitation in Hungary, its proliferation and changes in its form. We argued that cohabitation first appeared and spread in Hungary as a form of union following a divorce and only later did cohabitation proliferate as a first union preceding or replacing marriage. Correlating the two types of partnership, we pointed out that the old type contributed in a number of ways to the proliferation of the new one: it presented an alternative to marriage as the exclusive form of partnership, it may have diminished social prejudices and contributed to the toleration of a new living arrangement.

With regard to the history of partnership, it was essential to ascertain how strongly the spread of cohabitation was tied to the change of political regime, how much it could be regarded as its consequence. The analysis showed that the new type of partnership, cohabitation as first union, gained considerable grounds even prior to 1989–1990. The proliferation continued after the change of the regime and the indicators signalled tempo change in the process. This seems to suggest that the spread of cohabitation was not triggered exclusively by the change of the political

regime. In other words, the transformation of family formation, the changes in the demographic behaviour in Hungary cannot exclusively be attributed to the political regime change.

The above analysis have attributed a key role to the emergence and spread of divorces, since it undermined the ideal of the 'marriage for life' and contributed to the emergence and spread of cohabitation as first union through some transmission mechanisms down the generations. Examining the system of values, we highlighted the phenomena associated with the working of the system which, through the dissolution of communities, created 'one-sided individualization'. All these changes played their roles in the erosion of marriage as the ultimate life goal. Finally, we have pointed out changes in social policy – such as a decline of state housing construction or the granting of child care subsidies to the parent actually raising the child – that less and less penalized patterns of 'deviant' behaviour.

The analysis also attempted to identify pattern-setting social groups. It became clear that cohabitation spread from groups at the lower end of the social scale. This was true for both post-marital cohabitation and cohabitation as first union. In the later phases of proliferation, groups with social privileges also came to assume an active role. Thus different mechanisms are to be seen behind the diffusion of cohabitation.